

VALODAS MORFOLOĢISKĀ, SINTAKTISKĀ UN SEMANTISKĀ APRAKSTA KONCEPTUĀLI ATŠKIRĪGAIS RAKSTURS

Distinguishing the Conceptually Different Levels of Language

Description – Morphology, Syntax and Semantics

Linda Apse

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Anglistikas nodaļa

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

lapse@lanet.lv

Valodas kā kompleksas sistēmas apraksts parasti tiek veikts vairākos līmeņos (fonoloģijas, morfoloģijas, sintakses, semantikas un pragmatikas), kur katram no šiem līmeņiem tiek izmantotas specifiskas valodas analīzes kategorijas. Kopš ģeneratīvo gramatiku popularitātes pieauguma vērojams, ka sintakses līmenis skaidro arī tādas valodas parādības, kuras varētu atstāt morfoloģijas un semantikas ziņā. Šāds nošķirums ļautu vienkāršot valodas apraksta sistēmu. Lai to īstenotu, dažādiem valodas līmeņiem nebūtu noteikti jāizmanto līdzīgas apraksta kategorijas un mehānismi. Gan teorētiski, gan empīriski pamatota šķiet pieeja, kur valodas vārdu krājums tiek šķirts no sintakses, bet semantiskais līmenis tiek skaidrots, izmantojot kognitīvas kategorijas.

Atslēgvārdi: Leksikālisma hipotēze, priedēkļverbi, kognitīvisms, leksēma, konstrukcija, tēlu shēmas, kognitīvas matricas

Ievads

Šī raksta mērķis ir apskatīt virkni argumentu, kas pamato pieņēmumu, ka valodas teorijā sintakses un morfoloģijas procesi un likumsakarības nebūtu jāskata tiešā saistībā ar valodas semantiku. Šāda nostāja paredz, ka nedz sintakse, nedz morfoloģija neģenerē struktūras, kuras interpretē valodas semantikas līmenis, bet uzskata, ka semantiskajam valodas līmenim ir sava autonoma struktūra un pastāv mijiedarbības procesi (likumi) starp sintaktisko/morfoloģisko līmeni un valodas semantiku. Šādā veidā valodas nozīme netiek atvasināta no valodas sintaktiskās un morfoloģiskās struktūras, bet gan balstās kādā autonomā sistēmā. Raksta autore uzskata, ka valodas semantiku vajadzētu aprakstīt un skaidrot, izmantojot kognitīvas valodas apraksta metodes, jo autores valodas izpratnes pamatprincips ir pieņēmums, ka sintaktiskais un morfoloģiskais valodas līmenis ir valodas struktūru (t.i. zīmju sistēmas) raksturojoša valodas dimensija, bet semantiskais valodas līmenis – cilvēka apziņas mehānismu

procesu atspoguļojums, kur nozīme, kas fiksējama valodā, ir tikai viens no nozīmju veidiem. Jāuzsver, ka šāds valodas līmeņu šķīrums ir pretstatā tradicionālajām ģeneratīvās gramatikas teorijām, kurās sintakses struktūru interpretācija ģenerē nozīmi. Raksta empīriskais materiāls ir angļu un latviešu valodas prievārdi, latviešu valodas verbu priedēkļi un - nelielā mērā - angļu valodas morfēmvardi¹, un angļu un latviešu apstākļa vārdi.

1. Specifiski vārdu krājuma leksēmu struktūras kompozicionālie procesi.

Valodas teorijās ir divi atšķirīgi pieņēmumi:

- 1) leksēmu morfoloģiskā struktūra ir uz sintaktiskiem procesiem balstīta morfēmu savienošanās;
- 2) leksēmu morfoloģiskā struktūra kvalitatīvi atšķiras no sintaktisko procesu principiem (Aronoff 2007).

Pirmajā gadījumā morfēmu saistīšanās tiek skaidrota kā process, kas atkarīgs no teikuma sintakses. Piemēram, leksēmas *saņemt* priedēklis *sa-* izriet no teikuma nozīmes, ja darbībai piemīt veida nozīme. Šādā skatījumā attiecīgās leksēmas morfoloģiskā uzbūve ir tieši atkarīga no teikuma sintaktiskajām pazīmēm – šajā gadījumā – veida semantikas. Ne tikai morfoloģijas atkarība no sintakses ir šī pirmā pieņēmuma būtība. Šāda morfoloģisko procesu izpratne arī paredz, ka morfēmu saistīšanās principi ir identiski sintaktiskajiem saistīšanās principiem, t.i. leksēmu un vārdkopu sintaksei. Piemēram, leksēmas *pieņemt* struktūra tiek ģenerēta, savienojot verba *ņemt* nozīmi ar priedēkļa *pie-* nozīmi, iegūstot morfoloģiski kompleksu leksēmu *pieņemt*.

Otrajā gadījumā leksēmu morfoloģiskā struktūra ir autonoma sistēma. Leksēmas tiek uzskatītas par vārdu krājuma sastāvdaļu, kas, savukārt, ir lielā mērā no attiecīgās valodas (t.i. zīmju sistēmas) specifiskiem lietošanas paradumiem atkarīgs valodas slānis. Piemēram, bieži vien leksēmu *atņemt* (*atņemt sievu*) un *noņemt* (*noņemt sievu*) semantika neatspoguļo kādas ar formālu vai kādu citu loģiku skaidrojamus procesus,

¹ Morfēmvārds ir angļu valodas *particle* latviskojums. Morfēmvārds ir ar verbu semantiski un sintaktiski saistītā morfēma frazālajos darbības vārdos (piemēram, *let [down]*, *give [up]*). Morfēmvārdu angļu valodā var uzskatīt vai nu par atsevišķu vārdšķiru, vai homīmu prievārdu paveidu, kad morfēmvārdam ir specifiska prievārda funkcija.

bet gan ir atkarīga no valodas lietotāju paradumiem un tradīcijām. Viena vai otra priedēkļa izvēle šajā situācijā nav ne sintakses, ne morfoloģijas motivēta, bet gan visdrīzāk – uz atmiņas procesiem balstīta valodas lietojuma nosacītība. Šis skaidrojums tad arī ir pamatā no sintakses neatkarīga vārdu krājuma hipotēzei, jo tas atspoguļo valodas lietojuma tradīcijas pusi – zīmju un to nozīmju savstarpējo nosacītību (Sosiņa valodas teorija), kur leksēmas tiek glabātas atmiņā un lietotas, kad tās nepieciešamas semantiskās un sintaktiskās struktūras izteikšanai. Piemēram, lai izteiktu nozīmi PIENĒMĒT LĒMUMU, semantiskais valodas slānis paredz zīmi, kas izsaka darbību, un zīmi, kas izsaka objektu. Sintaksē tas tiek izteikts ar pārejošu verbu un tā obligāto papildinātāju. Lai piepildītu sintaktisko struktūru, no vārdu krājuma (ar atmiņas palīdzību) tiek izvēlēta attiecīgā leksēma, kurai ir kādas semantiskas un sintaktiskas specifiskācija, šajā gadījumā – nozīme, bet verbam – pārejamības pazīme, kas ļauj piesaistīt darbības objektu. Balstoties uz šiem argumentiem, nākamajā diskusijas sadaļā tiks pamatots, kāpēc pilnībā iespējams piekrist neatkarīgavārdu krājuma un tā īpašas struktūras (morfoloģijas) hipotēzei.

Sintaktiski atkarīgas morfoloģijas teorijai ir kāds īpaši būtisks arguments: leksēmu galotnes (formveidošanas morfēmas) ir sintakses nosacītas. Piemēram, divdabja *saņemts/ta* (*sūtījums ir saņemts/vēstule ir saņemta*) izskaņa *-ts* vai *-ta* ir atkarīga no teikuma priekšmeta dzimtes un šo teikuma locekļu saskaņošanas likuma, kādu to paredz latviešu valodas gramatiskā sistēma. Tātad šis process ir teikuma līmeņa sintaktiska parādība. Savukārt, ir virkne argumentu, kas apšaubā “morfoloģija ir sintakses apakšsistēma” skatījuma pamatotību. Viens no argumentiem ir iepriekšminētais valodas teorijās aprobētais uzskats, ka vārdu krājums nav ģeneratīva sistēma (vismaz ne tādā ģeneratīvisma izpratnē, kāda tiek piedēvēta sintaktiskām struktūrām), bet uz atmiņu un valodas lietošanas paradumiem balstīts valodas zīmju/vārdu krājums. Šādu uzskatu pauduši ne tikai funkcionālisma teoriju piekritēji, bet arī agrīnie ģeneratīvistu (Chomsky 1970), kuri uzskatīja, ka semantiski motivētu sintaktisku struktūru matricās tiek ievietots leksiskais materiāls un atsaukts atmiņā, nevis ģenerēts, balstoties uz skaidri un bez izņēmuma gadījumiem formulētos saistīšanās likumos, kādi tie ir sintaksei. Leksikālisma hipotēze ģeneratīvajām teorijām bija kā aksioma, kas noteica vārdu krājuma autonomiju. Tomēr atšķirībā no tā sauktās 20.gadsimta 70.gadu “klasiskās Leksikālisma hipotēzes” (Jackendoff 1975, Aronoff

1976), kur sintaksei nepieejamās vai no sintaktiskajiem procesiem neatkarīgās leksiskās vienības bija vārdu saknes, tad šobrīd Leksikālisma hipotēze tiek attiecināta uz visu leksēmu pilnībā, izņemot formveidošanas morfēmas (Aronoff 2007, 803)². Gan toreiz, gan šobrīd, kad vērojama leksikālisma atdzimšana (skat. Aronoff *ibid.*), viens no šīs teorijas virzīšanas pamatargumentiem ir idiomātiskas valodas konstrukcijas, kuru nozīme nav kompozicionāla, kā arī nemotivētas semantikas esamība, piemēram, angļu valodas verba un morfēmvarda konstrukcijās (piemēram, *to [let down] an old friend* ‘pievilt vecu draugu’). Latviešu valodā ir virkne priedēkļverbu, kuru semantiku būtu grūti vai pat neiespējami skaidrot ar kādas ģeneratīvas morfoloģiskas sistēmas palīdzību, pieņemot, ka verba *pieņemt* struktūru nosaka priedēkļa *pie-* un verba *ņemt* savienošanās likums. Ir skaidri redzams, ka *pieņemt* nav semantiski kompozicionāla leksēma, jo priedēklis *pie-* ir daudznozīmīgs. Priedēklis *pie-* var izteikt vietas nozīmi – *pieņemt pie sevis* vai kādu pārnestu nozīmi – *pieņemt nosacījumus*. Nav šaubu, ka arī pārnesto nozīmi varētu skaidrot kā vietas nozīmes paplašinātu (metaforisku) nozīmi, kas visdrīzāk arī ir leksēmas izcelsmes skaidrojums. Šeit tiks pievērsta uzmanība kādam nozīmīgam valodnieciskās (arī zinātnes plašākā skatījumā) domāšanas principam - valodas apraksta un skaidrojuma modeļi ir abstrakcijas, kas ļauj izprast attiecīgo sistēmu, bet tas nenozīmē, ka tieši šāda šī sistēma ir reprezentēta cilvēka apziņā (Mandler 1992). Mūsu gadījumā un Leksikālisma hipotēzes aizstāvības retorikas sakarā raksta autore uzskata, ka leksēmas ir neatkarīgas, morfoloģiski pabeigtas, un atmiņas darbinātas valodas vienības, kas veido valodas vārdu krājumu. Šāda nostāja atrisina polisēmijas jautājumu, uzskatot, ka leksēma, kurai ir vairākas līdzīgas nozīmes, nebūtu atspoguļojama vārdu krājumā kā nozīmju tīkls, kur nozīmes ir savstarpēji saistītas, un kur viena no nozīmēm ir pamatnozīme.

Nozīmju savstarpējās atkarības shēmas ir pamatots semantisks skaidrojums, bet tas nenozīmē, ka attiecīgajā valodas lietošanas situācijā valodas lietotāja apziņā darbojas šāda shēma, izvēloties attiecīgo leksēmu. Uz Leksikālisma hipotēzes balstoties, iespējams apgalvot, ka, piemēram, leksēmas *palikt* izvēle konstrukcijās *palikt skolā*

² M.Aronofs (Aronoff 2007:803) apraksta termina ‘leksēma’ būtību. M.Aronofa skatījumā leksēma ir kompleksa valodas vienība, kuras struktūra ietver gan sintaktiskās, gan semantiskās šīs valodas vienības pazīmes.

un *palikt kaut ko zem galda* ir attiecīgās konstrukcijas nozīmes nosacīta un īstenojas ar vārdu krājuma palīdzību.

Ja pieņemam, ka iepriekšminētā argumentācija neatkarīgas morfoloģijas kā vārdu krājuma sastāvdaļas pastāvēšanai ir empīriski un teorētiski pamatota, būtu jāizprot, kā leksēmu morfoloģijā skaidrojamas formveidošanas morfēmas (kas ir sintakses nosacītas). Šis jautājums ievada nākamo šī raksta sadaļu, kurā tiks noskaidrots, kāda ir sintakses valodas līmeņa būtība un tā neatkarība no morfoloģiskā un semantiskā valodas aspekta.

2. Sintakse kā konstrukciju saistīšanās mehānisms.

Šajā raksta sadaļā, balstoties uz Leksisma hipotēzes uzstādījumiem, tiks izmantota A. Goldbergas Konstrukciju gramatikas (Goldberg 2006) un uz šīs bāzes atvasinātās kognitīvi orientētās valodu teorijas) tēze par *konstrukciju* kā valodas pamatvienību, argumentējot, kā teorētiski un empīriski vārddarināšanas morfoloģija ir vārdu krājuma sastāvdaļa, bet vārdformu morfoloģija – sintakses daļa.

Atgriežoties pie iepriekš rakstītā, kā galveno secinājumu tiks piedāvāts šāds pieņēmums: vārddarināšanas morfoloģija ir leksikona sastāvdaļa, uz kuru neattiecas sintaktiskie procesi. Lai gan vārddarināšanas procesi vismaz teorētiski atspoguļo kaut kāda veida morfēmu saistīšanās mehānismu, nav pamata uzskatīt, ka šis process ir lineāri kompozicionāls. Lai gan iepriekš minēts, ka šis leksēmu struktūras līmenis ir ar valodas vārdu krājumu saistīta parādība, nav ticis piedāvāts skaidrojums, kā tieši leksēmas rodas un sasaistītas ar attiecīgo nozīmju izteikšanu. Dž. Pustejovska Ģeneratīvā leksikona (Pustejovsky 1995) teorija ir viens no iespējamiem skaidrojumiem, kuru varētu apskatīt kādā citā pētījumā par vārdu krājuma struktūru un tā sasaisti ar valodas sintaksi un semantiku. Formveidošana, savukārt, ir sintaktiski motivēta morfoloģijas daļa. Atsaucoties uz M. Aronofu (Aronoff 2007, 805), rakstā tiek piedāvāts arējās un iekšējās morfoloģijas šķīrums.

M. Aronofs (Aronoff *ibid.*) skaidro jēdziena *leksēma* būtību, norādot, ka leksēma ietver sintaktisku un semantisku īpašību kopumu. Piemēram, leksēmai *pieķerties* ir semantiskais apraksta līmenis, kas norāda, kādu nojēgumu šī leksēma izsaka (diskusiju par leksēmu semantiku sk. nākošajā raksta sadaļā) un sintaktiskais apraksta

līmenis, kas nosaka, ka, īstenojot attiecīgo, šīs leksēmas relāciju struktūra paredz, ka tā tiek lietota kopā ar obligāto papildinātāju (*pieķerties [kaut kam]*). Savukārt, leksēmas forma *pieķērusies (es esmu pieķērusies)* ir ārējās morfoloģijas procesu rezultāts, kurš izriet no sintakses noteiktā uzstādījuma par verba formu saliktajā laikā un verba saskaņošanu ar teikuma priekšmetu pēc tā dzimtes un skaitļa. Visspēcīgākais šādas pieejas arguments ir šāds: leksiskā semantika netiek sapludināta ar formu jeb funkcionālo semantiku, kas gan intuitīvi, gan empīriski ir spēcīgs arguments.

Pēdējo gadu ģeneratīvās gramatikas teorijas ir zināmas kā sintaktiski centrētas valodas teorijas, kur visa iespējamā valodas struktūra tiek nodota sintakses ziņā. Šis ir loģisks iznākums ģeneratīvo gramatiku pamatprincipam, kur viss, kas vien var tikt ģenerēts, tiek reprezentēts valodas sintaksē. Šāda pieeja ir radījusi virkni komplicētu sintaktisku matricu, kurās ir neskaitāmi apakšmehānismi, kas nosaka vārddarināšanu, formveidošanu un pat arī nozīmes ģenerēšanos šo neskaitāmo sintaktisko operāciju rezultātā. Minimālisma programma (Chomsky 1995) ir mēģinājums vienkāršot šos procesus, bet sintakses vieta un nozīme valodas struktūrā nemainīgi paliek galvenā. Pretēji šai pieejai virkne valodnieku strādā pie Konstruktiju gramatikas modeļa kā ne tikai gramatikas, bet vispārīga valodas teorijas modeļa (skat. Goldberg 2006). Šo teoriju pamatā ir pieņēmums, ka nozīmi reprezentē simboliska valodas vienība – konstrukcija, ietverot sevī īpašību kopumu, kas nosaka tās nozīmi un lietojumu. Konstrukcija šādā izpratnē ir identiska M. Aronofa Leksikālisma hipotēzes *leksēmai*. Pēc šī raksta autores domām, termins *konstrukcija* precīzāk atspoguļo iecerēto termina jēgu un mazina risku pārprast termina *leksēma* lietojumu attiecīgajā kontekstā, jo *leksēma* ir dažādās teorijās atšķirīgi lietots jēdziens. Lai ilustrētu, kā konstrukcija darbojas valodas vidē, piemēram izraudzīts piedēkļverbs *nostāties* vārdu savienojumos *nostāties uz savām kājām*, *nostāties rindas galā* un *nostāties sava drauga pusē*. Konstruktiju gramatika paredz, ka katrā no šiem piedēkļverba lietojumiem *nostāties* ir kā neatkarīga (no citiem lietojumiem) konstrukcija ar savu neatkarīgu semantiku – tiešu nozīmi savienojumā telēns nostājies uz savām kājām, metaforisku/idiomātisku savienojumā *nostāties uz savām kājām*, telpisku savienojumā *nostāties rindas galā* un telpiski atvasinātu piemērā *nostāties drauga pusē*, kas neizriet no vienas nozīmes otrā (semantiskā specifikācija ‘telpiski atvasināts’, kuru lietoju nozīmes aprakstam nenorāda uz šo divu nozīmju saistību, bet ir viens no

veidiem kā vārdiski raksturot attiecīgo nozīmi). Attiecīgajām konstrukcijām ir specifiskas sintaktiskās īpašības katrā konkrētajā gadījumā - fiksēta sintakse piemērā *nostāties uz savām kājām*, kur piedēkļverbs savienojas ar konkrētu prievārda pārvaldītu savienojumu *uz savām kājām* un adverbiālu nozīmi izsakoši savienojumi abos pārējos gadījumos, bet ar ierobežojumu, ka piemērā *nostāties rindas galā* apstāklim ir vietas nozīme, bet piemērā *nostāties drauga pusē* apstāklim ir ar vietas nozīmi lietota dzīva būtne.

Jāuzsver, ka teorētiskā jēdziena *konstrukcija* jēgu un lietojumu plašākā valodas teorijas kontekstā varētu risināt vairākos virzienos: piemēram, cik apjomīga var būt viena konstrukcija; vai pieņemot konstrukciju kā valodas pamatvienību mēs nemazinām sintaktisko procesu nozīmību utt. Šie un citi jautājumi ir aktuāli, bet nemaina šajā rakstā risināmās problēmas vadlīniju, proti, par divu līmeņu morfoloģiskām parādībām – no sintakses neatkarīgām un no sintakses atkarīgām. Šāda sintakses un morfoloģijas nošķiršana ļauj atgriezties pie sākotnējā sintakses pamatuzdevumu formulējuma: “sintaktiskā apraksta pamatuzdevums ir skaidrot teikuma locekļu struktūru un sintaktiskās attieksmes, kādā šie locekļi atrodas” (Miller 1985, 1). Raksta autores viedoklis par formveidošanas morfoloģijas attieksmē ar sintaksi ir: formveidošanas morfoloģija vārdisko vai ar valodas formu izsaka strukturālas attieksmes. Piemēram, teikuma locekļu saskaņošana norāda uz šo teikuma locekļu savstarpējo semantisko atkarību, vai, teiksim, obligātā papildinātāja un verba kā attiecīgās konstrukcijas pārvaldītāja attieksmes utt. Šīs attieksmes neattiecas uz leksēmas semantiku, kas vārdisko kādu nojēgumu reālajā pasaulē, bet gan uz to, kādās attieksmēs nostājas atsevišķi nojēgumi, veidojot propozicionālu nojēgumu (piemēram, leksēmu savstarpējās attieksmes, kas raksturo propozīciju *Nav jēgas nosist laiku*, kur propozīcijas nozīme izriet no leksēmu sintaktiskajām attieksmēm. Citās sintaktiskās attieksmēs propozīcija iegūtu citu jēgu, bet ne vienmēr, jo valodas pragmatika neparedz kāda konkrēta nojēguma iespējamību. Piemēram, *Nav laika nosist jēgu*).

Līdz šim rakstā diskutētie jautājumi ir skatīti pēc iespējas plašākā spektrā, lai parādītu problēmjautājuma teorētisko nozīmīgumu valodas teorijā kopumā. Lai uzsvērtu diskusijas empīrisku nozīmīgumu, šīs apakšnodaļas secinājumi tiek attiecināti uz specifiskām verbu leksēmām – piedēkļverbiem. Vairums piedēkļverbu ir daudznozīmīgas leksēmas. Ne visu leksēmu semantiku var pamatot kā izrietošu no

kādas pamatnozīmes. Ne visu leksēmu darināšanu varam skaidrot kā lineāri kompozicionālu, kur vairāku morfēmu semantika savienojumā iegūst kādu citu konkrētu semantiku (piemēram, morfēmas *sa-* semantika saistībā ar verbu *tikt – satikt*, kur *sa-* visdrīzāk vairs nav uzskatāms par priedēkli, bet gan par daļu no leksēmas celma, jo vārdiem *tikt* ‘nokļūt’ un *satikt* ‘sastapt’ vājinājusies savstarpējā motivācija).

Nav nedz teorētiska, nedz empīriskā pamata uzskatīt, ka leksiskā semantika būtu jāapraksta ar tādām pašām teorētiskajām kategorijām, kādas tās ir funkcionālajai semantikai. Pieņemot iepriekš minētās tēzes, iespējams aplūkot latviešu priedēkļverbus vairākos analīzes līmeņos – leksiskās īpašības šķirti no sintaktiskajām īpašībām, un, visbeidzot, domāt par to, kā atspoguļot šādu verbu nozīmi pretstatā to struktūrai. Raksta noslēguma sadaļā konceptuālā (ne izstrādāta modeļa) formā tiks piedāvāts iespējams skatījums uz priedēkļverbu semantiku. Tas attiecas uz semantiku kopumā, ne tikai uz priedēkļverbiem.

3. Leksēmu semantikas apraksts kognitīvā skatījumā.

Šķiet, ka formālās semantikas modeļi dabiskās valodas nozīmju skaidrojumam nav izturējuši ne kritiku, ne spējuši modelēt leksēmu nozīmi tā, lai attiecīgais modelis ietvertu visas valodā ietvertās nozīmes. K. R. Koventrijs un S. C. Garrods (Coventry & Garrod 2002, 15-35) dod plašu pārskatu par to, kā nedz formālā semantika, nedz uz semantisko īpašību aprakstu balstīti semantikas modeļi nav spējuši analizēt, piemēram, angļu prievārdu semantiku. Prievārdi ir īpaši daudznozīmīgi, kā arī saistīti ar vārdšķiru homonīmiju (piemēram, prievārds *in* [in the hall], morfēmvārds *in* [give in], apstākļa vārds *in* [come in]). Lai gan latviešu valodā morfoloģijas likumi mazina gramatisko homonīmu daudzumu valodā, tomēr sastopam šādu parādību arī šī raksta empīriskā materiāla, t.i. priedēkļverbu sakarā – *pie-* kā priedēklis un *pie* kā prievārds. Viens no risinājumiem semantiskā valodas līmeņa aprakstam ir kvalitatīvi cita pieeja nekā morfoloģijai un sintaksei, piemēram, kognitīvās kategorijās balstīts semantikas modelis. Starp šī uzskata virzītājiem ir Dž. Leikofs un R. Langakers (Lakoff 1987, Langacker 1987), kuri formulējuši kognitīvās pieejas pamatnostādnes – proti, semantika ir pasaules uztveres kategoriju sistēma, kurai nav tiešas saistības ar valodas struktūru, kas ir zīmju (simbolu) sistēma ar specifisku uzbūvi. Kognitīvās gramatikas

un uz tās bāzes balstītu valodas teoriju dzīvotspēja liecina par šīs pieejas ne tik vien teorētisko, bet arī empīrisko pamatotību. Lai gan dažos teorijas aspektos kritizēts (piemēram, Coventry&Garrod 2004), (Herskovits 1987) piedāvātais angļu prievārdu semantikas skaidrojums un, it īpaši, prievārdu semantiskā klasifikācija, ir viens no bāzes modeļiem vai sākumpunktiem citu vārdšķiru leksēmu semantikas skaidrojumam.

A. Herskovitsas modeļa apraksts ir apjomīgs, tāpēc šajā rakstā aprakstīti šāda kognitīva modeļa pamatprincipi, jo, kā iepriekš minēts, galvenais mērķis ir dot konceptuālu ieskatu šādam semantikas skaidrojuma modelim. Semantikas izejas punkts ir uztveres mehānismi, kas pēc būtības ir bioloģiski un apziņas apstrādāti procesi. Ir skaidrs, ka nozīme nevarētu rasties, tiešā veidā uztverei mijiedarbojoties ar valodas simboliem vai zīmēm. Uztveres informācijai būtu jāiegūst kāds formāts, kas ir kā abstrakcija no visa plašā vizuālo, skaņas, ožas, taustes un garšas stimulu klāsta (ne visi šie uztveres mehānismi nepieciešami dažādu nozīmju uztveršanai; piemēram, nozīme *kustība*—diezin vai saistās ar ožas uztveri). Viena no šādām uztveres abstrakcijas shēmām ir tēlu shēmas (*image schemas*). Tēlu shēmas ir formāts, kurš mijiedarbojas ar simboliem un piešķir tiem nozīmi vai, citādi formulējot iepriekš teikto, savieno kognitīvo materiālu ar valodas materiālu. Kā tieši šis process risinās, nav skaidri zināms, bet par to tiek diskutēts (sk., piemēram, Mandler 1992). Piemēram, pieņemsim ka uztveres procesu rezultātā mūsu apziņā nonāk informācija par to, ka reālajā pasaulē pastāv attiecsmes, kur viens objekts ir virs kāda cita objekta. Šāda topoloģiska situācija ir ikdienišķa un sastopama ik uz soļa. Piemēram, topoloģiski objekti ir vai nu viens otrā, vai viens uz otra, kas savukārt paredz, ka kāds objekts ir zem kāda cita, vai blakus kādam citam. Šādu topoloģisku attiecsmju nav daudz, jo trīsdimensionālai vizuālai uztverei (kāda ir cilvēkam) interpretācijai ir pieejami konkrēti telpiski nojēgumi (piemēram, ietvara vizuālā shēma, virs/zem vizuālā shēma utt.). Šī situācija tiek abstrahēta un shematizēta apziņā kā matrica, kura ir samērā vispārīga, jo valodas sistēma šo matricu leksikalizē ar leksēmu *uz* latviešu valodā un izmanto plašā konstrukciju klāstā, kuras acīmredzot motivē šī topoloģiskā shēma: *uz galda, uz parāda, uzņemt, uzlikt* utt. Piemēros *uz parāda* un *uzņemt*, kur *uz* telpiskā nozīme nav saskatāma, kognitīvi motivēts skaidrojums argumentētu, ka *uz* semantika ir slēpti telpiska, jo tikai tā varētu skaidrot šīs morfēmas lietojumu. Šajā

gadījumā *uz parāda* norāda uz divu objektu attiecību, kur viens objekts balstās uz otru – *pirkums uz parāda*, bet priedēkļverbs *uzņemt* rodas no darbības apraksta, kas izteikts ar verbu *ņemt* pievienojot papildus telpisku nozīmi *viršū*. Abos gadījumos semantika ir kognitīvi kompozicionāla.

Šāds ir viens no uz kognitīvām kategorijām balstītiem semantikas modeļiem. Lai gan mehānisms ir krietni sarežģītāks nekā šeit aprakstīts, tas dod konceptuālu ieskatu pieejas būtībā un, pats galvenais, parāda, kā valodas semantiku var un droši vien pat ir nepieciešams aprakstīt autonomi, nesaistot to ar morfoloģijas un sintakses apraksta kategorijām.

Secinājumi

Lai gan morfoloģija, sintakse un semantika atspoguļo kādu konkrētu valodas kā sistēmas aspektu, nav ne teorētiska, ne empīriskā pamatojuma visus šos valodas uzbūves līmeņus raksturot līdzīgās vai pat identiskās lingvistiskā apraksta kategorijās. Šajā rakstā diskutēts, kā vārdu krājumu ar tā iekšējiem morfoloģiskiem procesiem šķirt no sintaktiskiem (teikuma līmeņa attieksmju) procesiem, paredzot daļu morfoloģijas (formveidošanu) skaidrot sintakses līmenī. Visnoteiktāk tiek šķirts valodas semantiskais līmenis. Ja pieņemam, ka nozīmei ir kognitīva daba, nav cita risinājuma, kā šo valodas līmeni raksturot ar kognitīvām kategorijām, kas apraksta līmenī ir kvalitatīvi atšķirīga sistēma no tās, kāda tā ir morfoloģijai un sintaksei. Pēdējos gados starpdisciplināru pētījumu rezultātā strauji attīstījusies kognitīvā lingvistika, kas liecina, ka kognitīva semantikas skaidrojuma modelis nav tikai idejas, bet gan īstenojams valodniecības uzdevums.

Literatūra

1. Aronoff, M. *Word formation in generative grammar*. Cambridge, MA: MIT Press, 1976.
2. Aronoff, M. In the beginning was the word // *Language* 83. 2007, 803-830.
3. Chomsky, N. Remarks on nominalization // *Readings in transformational grammar*. Roderick A. Jacobs and Peter S. Rosenbaum (eds.) Waltham, MA: Ginn and Co, 1970, 184-221.
4. Chomsky, N. *The Minimalist Program*. Cambridge MA: MIT Press, 1995.

5. Coventry, Kenny R. and Simon C. Garrod. *Saying, seeing, and acting: the psychological semantics of spatial prepositions*. Hove and New York: Psychology Press, 2004.
6. Goldberg, A. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
7. Herskovits, A. *Language and spatial cognition: An interdisciplinary study of the prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
8. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.
9. Langacker, R.W. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press, 1987.
10. Jackendoff, Ray S. Morphological and semantic regularities in the lexicon // *Language* 51. 1975, 639-71.
11. Mandler, Jean M. How to build a baby: II. Conceptual Primitives // *Psychological Review* 99 (4). 1992, 587-604.
12. Miller, J. *Semantics and syntax: parallels and connections*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
13. Pustejovsky, J. *The Generative Lexicon*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

Summary

The article “Distinguishing the conceptually different levels of language description - morphology, syntax and semantics” initiates the discussion reiterating the widely-accepted claim that language as a complex semiotic system usually is described in several descriptive levels (phonological, morphologica, syntactic, semantic and pragmatic) where for each one of these levels a number of specific descriptive categories are used. With the rise of popularity of generative grammars there has been a tendency to ascribe the majority of the explanatory work to syntax thus overloading this particular descriptive level and reducing the explanatory capacity of morphology and semantics. By drawing a clear distinction among the descriptive levels we would simplify yet not diminish the explanatory power of the respective levels. A way to think and work in this way presupposes that we use a set of descriptive categories that are specific for that and not other descriptive task. It is both theoretically and empirically plausible to think that the lexicon can be separated from syntax and the semantic description is developed employing cognitive descriptive terms.